

VOIGT VILMOS

## A ZSIDÓ A MAGYAR PROVERBIUMOKBAN

Más dicsérjen, ne a saját szád, idegen valaki,  
ne a magad ajka. (*Példabeszédek* 27:2)

Ha felütjük mai, közhasznú közmondásgyűjteményeinket<sup>1</sup> a „zsidó” címszónál, nem is meglepetve tapasztaljuk, hogy ez az adatanyag jóval kevesebb, mint gondolnánk, jóllehet mindenki tudja, hogy a mai magyar köznyelvben igen gyakoriak a zsidókat említő sztereotip fordulatok. Azt is sejtjük, hogy itt az „öccenzúra” és a hipokrizis egyaránt szerepet játszik. Még érdekesebb a kép, ha összevetjük az ilyen megfogalmazásokat ugyanezen gyűjtemények „cigány”-hívószavú adataival, amelyek közlését illetően – legalábbis manapság – ugyanilyen megfontolások szintén érvényesülnek – ám mégsem ilyen erővel, és több ilyen szöveg idézését is szalonképessé téve.<sup>2</sup>

Ugyan nincs itt terünk tüzetes tudománytörténeti vagy elméleti vizsgálatot folytatni<sup>3</sup>, azt mégis megemlíthetjük, hogy noha a magyarországi zsidó folklór több kiemelkedő kutatója is tudomással bírt, a zsidót szerepeltető magyar proverbiumokról<sup>4</sup>, voltaképpen egyetlen rövidke áttekintés<sup>5</sup> készült. Ezért sem látom értelmét azon áttekintések felsorolásának, amelyekben nem találunk érdemi anyagot vagy megállapítást.

A régi magyar proverbiumok első, kimeríthetetlen kincsestára Baranyai Decsi János 1598-ban Bártfán nyomtatásban kiadott *Adagiorum* kötete,<sup>6</sup> amely, mint ismeretes, 5000 magyar adatot jelez. Az is köztudott, hogy ezek jelentős része nem valódi, teljes közmondás, sok köztük a szófordulat, hasonlat, stb. Egyébként éppen ez a körülmény elősegíthetné, hogy annál több, zsidókat is említő szöveg kerülhessen elő.

<sup>1</sup> Talán nem felesleges, ha megemlítjük, a magyar folklorisztika az utóbbi évtizedekben végre a nemzetközi kutatás (*parömiológia*) színvonalára emelkedvén, ismét *proverbium* néven említi azt a sokféle szövegcsoporthoz (hasonlat, szóláshasonlat, szólás, közmondás, szólásidézet, szentencia stb.), amely egymástól szövegfolklorisztikailag sem mindig olyan könnyen elkülöníthető, következésképpen meghatározható. Alább mégis e terminológiát használtuk. Másrésztől viszont a társadalompszichológia, szociológia keretében kialakult az „előítélet” (*prejudice*) szövegek önálló vizsgálata, amelyben az úgynevezett „sztereotípiák” (főként az „etnikus” sztereotípiák) bemutatására rendszerint sor került. Le kell szögezni, hogy a mostani dolgozat csak az első, és nem a második megközelítést alkalmazta.

<sup>2</sup> Megemlíthetem viszont, hogy a magyar parömiológia a cigányokkal önálló dolgozatban eddig egyáltalán nem foglalkozott.

<sup>3</sup> A magyar proverbiumok kutatástörténetében még mindig TOLNAI 1910 a kiindulópont és O. NAGY 1977 a modern kiegészítés. Ők azonban nem térnek ki az általuk bemutatott gyűjtemények „tartalmára, tematikájára”.

<sup>4</sup> Lásd például Scheiber szócikkét SCHEIBER 1982 a *Magyar Néprajzi Lexikonban*. Ő a tőle megszokott alaposággal nyilván közismert magyar proverbium-antológiák adataiból indult ki. Vagyis neki sem volt külön, e célból kigyűjtött szöveganyaga.

<sup>5</sup> FLESCHE 1908. (Megjegyzem – a szerző nevében nincs í betű.)

<sup>6</sup> A reprint kiadást használtam; BARANYAI DECSI 1978. Itt köszönöm meg PACZOLAY Gyula segítségét, akitől a hivatkozott adatokat megkaptam. A hivatkozások alább a megszokott módon szerepelnek.

A kiváló magyar szakirodalom<sup>7</sup> ellenére sem történt azonban hasonló jellegű tematikus vizsgálat Baranyai anyagát illetően.

Némi meglepetéssel azt tapasztaltuk, hogy voltaképpen egyetlen szöveget közöl Baranyai. A 2.4.10.9 számon ezt olvassuk: *Lindij sacrum faciunt, Nem lehet az Sidó veczernye morgás nélkül.*<sup>8</sup> Pár lappal később, a 2.6.3.1 számon a következőt olvassuk: *Rhodij sacrificium, Sidó veczernye.* (E korban a „vecsernye” szó nem csak esténkénti vallási szertartást, hanem a misénél egyszerűbb, bármilyen vallási alkalmat jelenthet.)

Baranyai könyvében az egyes szólások egymásutánjának nincs általános szabálya. Az első példát illetően sem kapunk támpontot arra vonatkozólag, miért is ott és milyen jelentéssel szerepel a szöveg. A második példa környékén olyan proverbiumok találhatók, amelyek az egyszerű, műveletlen emberekre vonatkoznak.

Könnyű szó szerint értelmezni a két latin kifejezést: „A lindosziak ünnepelnek” illetve „A rhodosziak ünnepe”. Mindkettő nyilván a zajos, akár értelmetlen szövegre utal. A magyar megfelelők is ilyen értelműek. A magyar „vecsernye” szó is átvitt értelemben van: valamilyen vallási szertartás. R(h)odosz szigete az ókorban kellemes klímájáról, gazdagságáról, művészetéről volt híres. Jelentősége a rómaiak uralma alatt csökkent. Ám egyáltalán nem valamely elmaradott, barbár tájnak számított. Lindosz (korábbi nevén: Ialyszus) főniciai telepések alapította város Rhodosz szigetén, a később alapított „főváros”, Rhodosz jelentőségben hamar túlszárnyalta. Itt sincs közvetlen okunk a lakosok furcsa vagy közönséges voltára gondolni, ha a szószerkezet eredeti értelmét firtatjuk.

Igen tanulságos összevetni ezt azzal, hány esetben említi Baranyai a cigányokat. 1.1.10.1. és 3.4.6.10: *Nem kel Czigánt lopásra tanítani* – 2.2.7.5 és 3.3.9.8: *Czigánnális álhatatlanb* – 2.7.4.2: *Még az Czigánis tudgya, hogy lopot marha ez* – 3.1.3.6: *Ritkán mond igazat az Czigán* – 3.2.4.9: *Czigánnális czigánb* – 3.6.8.6: *Semmi tzigán nem érne véle* – 3.7.3.2: *Szörzöt dolog mint czigánoknál az czerelés* – 5.10.6.3: *Valamely bort az Czigányok szeretnek, ió bor az.* (E proverbiumok jelentését most egyenként nem mutathatom be – noha tanulságos lenne.)

Noha csak nyolc „cigány” szereplős példánk van (meg az ismétlések), mégis jelzik, hogy a zsidóknál gyakrabban jutott eszébe Baranyainak a cigányokat említő szólás – mégpedig már a 16. század végén! És ez esetekben is a latin szövegek azt ókorra, iskolás műveltségre utaltak – mint az erasmusi proverbiumok kiadványanyagában általában – és nem a korabeli etnikus csoportokat említették.

Kis Viczay Péter, aki *Selectiora Adagia Latino-Hungarica* c. könyvében (Bártfa, 1713) Baranyai alapos kihasználásával (és nevének említése nélkül) adta ki a magyar közmondásokat az iskolai oktatás céljaira – nem vette át a Baranyai által említett kifejezést. Könyvében sem a *Judeorum* sem a *Synagoga*

<sup>7</sup> Lásd legutóbb egy kitűnő, Paczolay Gyula által szervezett, nemzetközi konferencia anyagát: BARNÁ – STEMLER – VOIGT 2004.

<sup>8</sup> A szövegek idézésekor a régi helyesírást némileg egyszerűsítettem.

hívó-szavakat nem tünteti fel és a „sacrum/sacrificium” szavaknál sem ismétli meg Baranyai adatát. (Nem tudom: mivégből.)

Viszont említi ezt a további szöveget: *Credat Judaeus appella. Hidgye (a' kurta) a'ki akarja.* (94. lap). A szólás mai nyelven körülbelül „hiszi a piszi” jelentésű, és a „kurta” szó jelentése 'kutya'. A *Judaeus* szó használata is itt valamilyen alsóbbrendű, értéktelen emberre vonatkozik.

Kovács Pál *Magyar példa, és köz mondási* (Győr, 1794) a szerző által ismert régebbi forrásokból merít, és leginkább nyilván a maga tudását is kamatoztatta. Különösebb tárgyi vagy tematikai beosztás nélkül hozza egymás után a szövegeket. Ezek legtöbbször a korban csakugyan közismertnek tarthatjuk (legalábbis Északnyugat-Magyarországon). Különösen a könyv vége felé hoz olyan példákat, amelyek anekdotákból, falucsúfolókból származnak. Parömiológiai értéke a kötetnek az is, hogy viszonylag jól körülhatárolható területről származtathatók a proverbium-változatok: Győr és Moson környékéről. A zsidó hét esetben szerepel.

Jaj annak, kinek Török, 's Zsidó a' szomszédja. *Mert ezek ellenségek szoktak lenni.* (15. lap)<sup>9</sup> Egy másik helyen (96. lap) a közismert mondást közli: Kit a' Török meg-akar átkozni, ros' Szomszédot kíván néki.

Zsidó Vetsernye. az az: igen módatlan, fül fájó ének. (53.lap)<sup>10</sup>

Eb hidgye. *Credat Judaeus apella.* (55. lap) Nyilván Kis Viczayból átvéve, ám az értelmezést Kovács az akkor (általa is bizonyára) használt formában adja meg.

A' vóltra is keveset ad a' Zsidó. (86. lap)

Zsidó jobbágy tár kints, Tót jobbágy zsiros konyha, Magyar jobbágy pörlő társ (114. lap). Nemzetkarakterológia, a pontos jelentést csak sejtethetjük.

Ki áll a feje a' bőtből, mint a' Móri Zsidónak a' lóból. *Némely roszszak Mórrott belé varták a'Zsidót a' lóba, hogy tsak a' feje állott ki hátulán.* (133. lap.) Eredetileg grobián (és nem antiszemita) anekdota komplikált szövegtörténeti előzményekkel. Itt valóban megtörtént esetként említve.<sup>11</sup>

A' Zsidó-is szereti a' Máriát a' körmötzi aranyon. (217. lap)

Talán érdemes megjegyezni, hogy Kovács 10 olyan szólást említ, amelyben „cigányok” szerepelnek. Ezek között van olyan is, amely már a korábbi forrásokban is előfordul. Jellemző példa: Nem úgy verik a' Tzigányt (87. lap, és ugyanez a szöveg a 151. lapon is). A' melly bort a' tzigányok szeretnek, jó bor az. *Vinum Theologicum* (143. lap) – már Baranyainál is megtalálható. 6 esetben a „tót” szerepel. Ezek közül a korban igen népszerű felsorolás: Taliga nem szekér, szál fa nem erdő, kása nem éték, T. – nem ember. (149. lap, ezzel a szedéssel és ki nem írt szóval.) 2 esetben a „német” fordul elő. Például: Akár a' részeg Németnek beszélj, akár annak. *Durus alloquiis. Nem lehet meg-kérlelni.*

<sup>9</sup> Itt és a következő művek esetében is minimálisan egyszerűsítettem a helyesírást.

<sup>10</sup> A PÁRIZ PÁPAI Ferenc *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum* szótárának Bod Péter készítette új kiadása (1767) végén (400b lap) megtalálható a 'Zidó vetsernye: Rhodii sacrificium, Ein Gauckel-Dienst, Abgötterey szócikk, *Prov(erbum) minősítéssel*. Ez (SZENCI MOLNÁR Albertre megy vissza és) végső soron BARANYAIBÓL származik.

<sup>11</sup> Az ilyen jellegű Salamon és Markalf történetek e korbéli népszerűségéről találó példákat említ O. NAGY 1977. 45–47.

(190. lap). Sőt még a török, tatár, görög, oláh is előfordul. Ezek az etnikus sztereotípiák terjedését jelzik, és olykor szinte mindegy, melyik népet említik.

Egy jellemző példa: Lengyel Posta. *Ollyanról mondatik, a' ki azt sem tudja, miért küldötték, vagy a' ki a feleletet meg-nem tudja mondani* (142. lap)

Parömiológia-történeti áttekintéseink is említik, mégis inkább a magyar „frazeológia”-történeti tanulmányokban nyelvészeink foglalkoztak a 18. század végének egymással is összefüggő olyan gyűjteményeivel, amelyek a magyar nyelvű stilsztika gazdagítását szolgálták, a magyar nyelv „virágai”-nak közrebocsájtásával. Amint ismeretes, ez a megnevezés a latin *florilegium* szónak felkel meg. Szaitz Leó (*Kis magyar frázeologia* – Pozsony 1788), Noszko Alajos (*Virág szótár* – Pest, 1791) és legfőképpen Baróti Szabó Dávid (*A' magyarság' virági* – Komárom, 1803) könyvei tartoznak e csoportba. Noha szinte a kutatás kezdeteitől fogva hivatkoztak rájuk, ám viszonylag pontos áttekintésüket csak O. Nagy Gábor (1977) adta. Ebből is kiderül, hogy még a kor közismert, nem magyar nyelvű frazeológiai publikációit is érdemes lenne figyelembe venni e csoport szövegeinek áttekintésekor. Most erre nincs terünk, azt azonban megjegyezhetjük, hogy a legnevezetesebb ilyen munka, Baróti Szabó könyve érdekes tanulsággal jár. A majd 500 lapos könyv tematikus vezérszavak szerint csoportosítja adatait (az *adni* és *adás* szavaktól az *ütni* és *zabola* vezérszavakig). Nincs „zsidó” vezérszó (egyébként „cigány” sincs). A kötetben nincs a „zsidót” említő proverbium. Van viszont három „cigány proverbium”:<sup>12</sup> „minden tzigány maga lovát ditsíri” (88. lap, „ditséret/21) – „Tzigány jövedelemmel – tsalással, lopssal” (101. lap, „élni”/6) – „jól tud szántani a tzigányok lován” = hazug, a cigányok lovaival nem szántanak (224. lap, „hazug”/1 alja). Emiatt érdekes, hogy hasonló „zsidó” proverbiumokat nem ismert. A pap-szerző ugyanakkor néhány „vallástörténeti” szófordulatban említi a zsidókat – egyáltalán nem antiszemita éllel. (Vesd össze Dugonics később idézendő szövegeit). Ilyenek: „Krisztus eljövetele előtt egy maroknyi zsidóságban volt valami szikrája az isten ismeretének” (253. lap, „isten”/22.) – „Zsidóságból és pogányságból egybe – óltatott keresztények” (336. lap, „oltani”/1.) – „a zsidókat és pogányokat tanítassanak” (421. lap, „tanítani”) – „víz-falak között partra ért Izrael” (469. lap, „Víz”/129. Tulajdonképpen nem tudjuk, miért nincs valódi „zsidó-proverbium” Baróti könyvében? Pedig a „zsidó vecsernye” vagy „ott van, ahol a mádi zsidó” kifejezéseket kizárt, hogy sosem halotta volna.

A 18–19. század fordulójának egyik legnevezetesebb forrásműve Dugonics András: *Magyar példa beszédek és jeles mondások* c. kétkötetes műve (Szeged, 1820). Közismert, hogy Dugonics egész élete során érdeklődött a proverbiumok iránt, ezeket feljegyezte, gyakran átalakította, történeteket költött magyarázatukra. Ritkábban említik, hogy nem csupán egyetlen vidékről származnak szövegei. A nyomtatásban csak halála után megjelent művet még ő állította össze, egy olyan rendszerben, amit ő logikusnak gondolt. Ám éppen ezért nemcsak nehéz megtalálni egy-egy proverbiumot, hanem az egymáshoz közel álló szövegek egymástól távolra kerültek. Ugyanazt a proverbi-

<sup>12</sup> BARÓTI SZABÓ 1803. a könyv lapjaira, azon a vezérszavakra, és az alájuk rendelt példák számaira utalok.

umot (vagy változatát) több helyen is megtaláljuk. Maga 12.000-re becsüli szövegeit, és ha ennél jóval kisebb is a valódi adat, mégis több ezer, produktív formát találunk e gyűjteményben, amely hatott a későbbi gyűjtésekre és kiadványokra is. Az utókor magyar folkloristái is gyakran használták, mégis továbbra is sok feladat maradt Dugonics adataival kapcsolatban az ezután jövő magyar parömiológusok számára. Legutóbb Ujváry Zoltán monográfiájában (2009) több mint félezer proverbiumát kommentálta, további mintegy háromszáznak szövegét pedig közli. Mindkét rész ábécésorrendet követ, tehát jó memóriával ki lehet keresni a fontos proverbiumokat.

Az I. Könyv Negyedik Szakának „*Eb kutya*” a címe. Ennek az elején olvashatjuk a következő, egymást követő szövegeket: Eb a’ cigány csere nélkül. Eb a’ Tót vászon nélkül. Eb a’ zsidó kereskedés nélkül. Eb az Oláh disznó nélkül. Eb az Olasz fa macska nélkül. Eb a’ Német kutya nélkül. (I. kötet, 47. lap.) az ismétlődő kezdet (Eb a’) annyit tesz: semmit sem ér, nem is fordul elő. Ugyanezen korszak etnikus sztereotípiái hasonló felsorolásokban maradtak ránk.

Érdekes, hogy egy másik sztereotípiá-sorozathoz (Nem mind Cigány, a’ mi cigánykodik. – Nem mind Oláh, a’ mi oláhkodik – I. kötet, 84. lap, Ellenközők szak) Dugonics nem idéz a zsidót említő szövegezést. Viszont egy harmadik sorozatban megtaláljuk a zsidót is. Szereti, mint ördög a’ tömént. Szereti, mint Zsidó a’ köröszttől. (I. kötet, 86. lap) A tizenegyedik szak „Félénkek” némi változtatással. ismét egy sorozatban hozza ugyanezt a proverbiumot: Úgy fél, mint ördög a’ töméntül. – Úgy fél, mint Zsidó a’ köröszttül (I. kötet, 146. lap).

Ismert priamel-megoldást tartalmaz (és sok hasonló változatban ismert): Három Görög, három Török, három Zsidó kilenc Pogány. (I. kötet, 69. lap.)

A’ Zsidó se ad valamit a voltra. (I. kötet, 89. lap) Változatát Kovács könyvéből (86. lap) már idéztük. Viszont eddig nincs arra adatunk, hogy Kovács és Dugonics ismerték volna egymás szöveggyűjtéseit.

Dugonicsnál megvan a „Zsidó vecsernye” kifejezés is, mégpedig külön magyarázó jegyzettel: „Oly gyűlekezet, melyben a’ fülnek semmi gyönyörűsége nincsen, mint a’ Zsidó templomban.” (I. kötet, 134. lap, a Tizedik szak – Föcsögők fejezetben.) Ez a Baranyaiból már ismert szöveg magyarázatát is megadja.

Jegyzetében anekdotával egészíti ki Dugonics a „Móri zsidóról” szöveget (amelyet Kovács Pál is közölt). A szöveg: Ki néz a’ bótbul, ’mint a’ Mori Zsidó. 1) Egy ló háton menő Zsidót, úton értek a’ tolvajok. Mindenétül meg fosztották, de lovát el vinni nem merték : mert (különössége miatt) reá ösmertek volna. Azt tehát ki hasították , és úgy varták bele a’ Zsidót : hogy farka alatt szakállas és borzas feje jól ki teccenék. Ötet az arra menő emberek csudállották : hogy valamint lova , úgy bóttya is különös. (I. kötet, 206. lap.) Ujváry kommentárja<sup>13</sup> szerint ez a történet a 18. század végén ismert volt az országban. Megvan Kresznerics Ferenc gyűjtésében (ezt Mészöly Gedeon adta ki). Kovács Ágnes a *Magyar Népmesekatalógus*ba is bevette („A bolond és a rablók”

<sup>13</sup> UJVÁRY 2009. 290.



szövegcsoportha, MNK 1341\*I számon)<sup>14</sup>. Minthogy a magyar szövegek mind Mór városát említik, nyilván egymásból származtathatók.

Voltaképpen antiszemita háttérű szöveg: Csal, mint a' Zsidó. (I. kötet, 201. lap, Tizenhetedik szak, „Hasonlók”) Ehhez ugyanis Dugonics a következő lapalji jegyzetet írta. „1) Minden ellen vetés nélkül igaz az : hogy a' T a l m u d megengedi az Zsidóknak : hogy a' keresztényeket meg csallják, és azt véteknek ne tarcsák. Mert (úgymond) mind azok , melyeket most a' keresztények birnak, a' Zsidóktól erőszakosan el vették. Csudállani lehet: hogy a' politia ennek a' tanításnak gátot nem vét.” – (A „politia” = rendőrség!) Ujváry kommentárja<sup>15</sup> megjegyzi, hogy ez a szöveg alig ismert a magyar közmondásgyűjteményekben és Flesch<sup>16</sup> is csak általában és nem a Talmudra hivatkozva említi. Ugyanezt a szöveget Dugonics még egyszer leírja (II. kötet, 172. lap, a Harmincharmadik Szak *Ravaszok* csoportjában), ott további megjegyzés nélkül. Bővített szövege: Ravasz mint a' Görög-Zsidó (II. kötet, 176. lap) – további magyarázat nélkül.

Hasonló nézőpontot tükröz a következő példa, ugyancsak lapalji jegyzettel. Fél, mint nagy Pénteken a' Zsidó. 2) A' régi Magyar gyermekek Urunk kénszenvedéseiről azt hallván : hogy mind azoknak okaik a' Zsidók voltak : ha valakit közzülök nagy Pénteken meg foghattak , azt siralmasan meg verték. Ennek okáért nagy Pénteken házokból ki nem jöttek. (I. könyv, 208. lap,) Ujváry kommentárjában<sup>17</sup> megemlíti, hogy a 19. századi magyar proverbium-gyűjteményekben is megvan, Flesch<sup>18</sup> is tárgyalja.

A Második rész áttekintése „tulajdoni Hasonlatosságok” címen mintegy 70, ábécésorrendbe szedett melléknévhez kapcsolva sorol fel többszáz hasonlatot. Itt furcsa szövegek olvashatók, alkalmi megfogalmazások is. Az „éles, mint a” csoportba veszi fel az „Éles, mint a' Sachter kés” szöveget, itt is lapalji magyarázattal: 3) A' S a c h t e r kés a' Z s i d ó k n á l az, mellyel az állatoknak torkokat vágják, hogy meg ehessék. Leg kisebb csorbának se kelletik benne lenni , másként az eledel tilalmas. (I. könyv, 216. lap.) Nem valószínű, hogy e megállapítást általában is használták volna közmondásként.

A XVIII. szak III. részében van „A' hasztalan holmik” csoport. Itt olvashatjuk: A' Zsidónak bizony mondása (I. könyv, 256. lap) kijelentést. Ez nyilván arra utal, hogy a zsidó állítását, esküvését, bizonyosság-tételét („bizony-mondását”) nem lehet komolyan venni.<sup>19</sup>

<sup>14</sup> KOVÁCS – BENEDEK 1990. 225–226, *Zsidó a „boltban”* megnevezéssel. Ám a „magyar népmesekatalógus” e helyen egyetlen meseszöveget sem talált. 11 példája közül KOVÁCS Pál, KRESZNERICS Ferenc, ERDÉLYI János, MARGALITS Ede, SIRISAKA Andor egymásból is származó szövegei proverbiumok. SZENDREY Zsigmond szövege pedig falucsúfoló. A nemzetközi mesekatalógus (UTHER 2004. 142–144) nem ismer ilyen mesét. Azaz, e magyar szövegek sem mesék, sem falucsúfolók – hanem szólásmagyarázó történetek, és bizonyára az írásos változatok egymásból származnak.

<sup>15</sup> UJVÁRY 2009. 117–118.

<sup>16</sup> FLESC 1908. 179. „A vevő nem ismeri sok esetben az árú értékét, s a bevásárlás és eladás ára közti különbséget, mely a kereskedő javára esik, csalással szerzettnek hajlandó minősíteni. Mi csoda tehát, ha a nem mindig gondolkodó tömeg, mely azonkívül szeret csipkelődni és gunyolódni egyszerűen kimondta: *Ritka zsidó család nélkül – csal, mint a zsidó.*”

<sup>17</sup> UJVÁRY 2009. 179–180.

<sup>18</sup> FLESC 1908. 186.

<sup>19</sup> A középkor óta Magyarországon is érvényesített megalázó „zsidóeskü” Európa-szerte és nálunk is a 19. század közepén a közfigyelem előterébe került. Ám csak a kiegyezés után szűnt meg jogi értelemben. Lásd áttekintésemet: VOIGT 2011.

Talán valóban használták a következő szöveget: A' Zsidó aszszonyon mindenkor fityeg valami (II. kötet, 222. lap, a Harminchetedik szak A' röstek csoportjából). Lehetséges, hogy ez a különös öltözetre vonatkozik, ám az is lehet, hogy csúfoló, dehonesztáló értelmű megállapítás.

Van olyan szöveg is (Krimi Zsidó (II. kötet, 174. lap), amit nem is tudunk értelmezni (legfeljebb azt vehetjük figyelembe, hogy ez is a Ravaszok csoportban kerül elő. Dugonics egyébként megemlíti a Kirími Tatár fajta kifejezést is (II. kötet, 41. lap, Huszonnegyedik Szak, Kegyetlenek csoport).

Néhány zsidó vallástörténeti megjegyzés (nem is valóban proverbium) is helyet kapott. Ilyen a Harmincharmadik Szak-ban a Ravaszok csoportban a Hamis Kaifás szószerkezet (II. kötet, 169. lap) bármi kommentár nélkül. A fentebb említett Kegyetlenek csoportból ide tartozik a Káin fajzattya és a Júdás Iskáriótes szószerkezet (mindkettő a II. kötet 41. lapján), az utóbbi szinte felesleges lapalji jegyzettel: 1) Ezt a' hál'adatlan gaz embert, méltán lehet a' kegyetlenekké számlálni : mivel jó tévő Urát harminc Német forintokon el adta. Iskárioti Júdásnak mondhatná őtet a' Magyar , mivel Zsidó országban egy Iskáriot nevű faluban született.

Ha összefoglaljuk Dugonics adatait, azt mondhatjuk, hogy nála vallástörténeti adatok, szószerkezetek és anekdoták – falucsúfolók mellett valódi proverbium alig szerepel. Bizonyos szerkezetekbe („eb az XXX YYY nélkül”, „úgy fél, mint ...”, „szereti, mint NNNN”) nyilván be lehetett helyettesíteni a zsidó alakját – ám mást is.

Annál érdekesebb ez a kép, mivel Dugonics könyvében körülbelül 60 olyan szöveg van, amelyekben a cigányok szerepelnek. Természetesen ezek között nincs bibliai vagy vallástörténeti réteg, van viszont anekdota és csúfoló. Mégis, azt mondhatjuk, Dugonics proverbiumkészletében megvannak a cigány tárgyú, ám voltaképpen alig vannak zsidó tárgyú proverbiumok.

A magyar felvilágosodás és a reformkor más magyar proverbiumgyűjteményeket is létrehozott. Baróti Szabó Dávid, Georg von Gaal könyvei nyomtatásban is megjelentek. Ezek tudtak is, nem is, egymás (és mások) hasonló munkáiról. A nyelvészeti és irodalmi érdeklődésű szerzők (például Faludi Ferenc, Baróti Szabó Dávid, Kresznerics Ferenc és mások) a magyar nyelv hajlékonyságát, gazdagságát, fejleszthető voltát mutgattk be. Nem foglalkoztak azzal, milyen „társadalom-kép” jelenik meg a proverbiumokban. És az egyszerűbb szövegeket lehet hogy fel se írták. Például a világ proverbiumkincsében mindenütt megtalálható, hogy a szokottól eltérő, vagy éppen fordított viselkedést etnikumokhoz kössék. Pl. *tótul nevet = sír; zsidó van a kártyában = egy lap színnel fordul elő*. Noha ezekben is megvan a „másik” csoport lebecsülése, ám az ilyen szövegek nem rasszisták. Sőt, megvan a nyilvánvaló értelem magyarázata is. A „*tót nem ember...*” kezdetű proverbium-sor magyarázóai a „nem” szót pl. a *genus* értelemben vették, hogy elvegyék a szólás élet. (Egyébként ez a szépítő magyarázat nem állja meg a helyét.)

Ilyen előzmények ismeretében készül Erdélyi János antológiája, a *Magyar közmondások könyve* (1851). Ebben, a pótlásokkal együtt 9000 szólás van, a fontos kezdőszavak ábécé-sorrendjében, időnként forráshivatkozással. E könyvben a 8539–8555. számúak a „zsidó” szóval kezdődnek.<sup>20</sup>

<sup>20</sup> ERDÉLYI 1851. Az idézés módját némileg egyszerűsítettem.

8539. Zsidó van a házban. – Gyermekek mondják, ha házba belépve fenntartja süvegét.
8540. Zsidó is megverte fiát, mikor először nyert. [Bizonyára a kártyajátékban.]
8541. Voltra zsidó sem ad. [Lásd fentebb.]
8542. Zsidók közt is legöregebb hajtja a lovat.
8543. Zsidó asszonyon mindig fityeg valami. [Dugonicsból.]
8544. Ha te vered az én zsidómat, én is verem a tiedet.
8545. Zsidó kézre került.
8546. Van, mint a zsidónak szalonnája. [Az étkezési szokások miatt abszurdum.]
8547. Megvagyok mint a zsidó fontja. [Nyilván – szűkösen.]
8548. Se kin se ben mint a zsidó a lóban.
8549. Benne van mint zsidó a lóban. Cz. [Czuczor Gergely ún. magyar nagyszótári gyűjtéséből. A két változatban is szereplő szólás a „móri zsidó” történetére utal.]
8550. Alkuszik mint zsidó a gyapjúra.
8551. Fél mint ~ nagypénteken a zsidó ~ zsidó a kereszttől. [Lásd fentebb.]
8552. Ravasz mint a görög zsidó. [Előzményét lásd fentebb.]
8553. Zsidónak is szent asszony Mária. 5424. (Az ottani példa, a 286. lapon: Zsidó is szereti Máriát körmöczi aranyon. K.) [Kovács Pál fent említett példája.]
8554. Megtanítlak a zsidó miatyánkra. [T.i. sírni.]
8555. Zsidó vecsernye. K (4067.) [A jelzett szólásnál „nagy zaj, lárma” megjelölés.]
8556. Asszonyok zsidója. Oly egyén, ki férjök távollétében szemmel tartja az asszonyokat ; tréfásan, komolyan.

Az 18 példa egy része a régi forrásokból ismert, más szövegek pedig a 19. század közepén lehettek ismertek. Megjegyezhetjük, hogy ugyanakkor ERDÉLYNél 55 szólásban fordul elő a „cigány”, és ezek közül több szöveghez magyarázatot vagy történetet adtak.

Természetesen ERDÉLYNél más érdekes adatok is vannak. Például a keresztény vallásban is jól ismert ótestamentumi kifejezések (ilyen a 3966. a) számon: *Kemény nyakú Izráel* és 5758: *Kemény a nyaka mint izráelé*). Az egyik, ma is legismertebb szólást (5416. *Ott leszek, hol a mádi zsidó*) a ma ugyancsak ismert anekdotával magyarázza: „Azaz ott leszek a hol voltam a következő adoma szerint: A mádi zsidó igen korán indult el Pest felé s előre örvendett hogy viradatra már jó messzi lesz. De az álom rájövén, elaludt a taligában, s egy szembe jövő terhes szekér kocsisa, mert nem tért ki előtte, lovát visszafordította s ez vele hajnalra saját udvarkapuja előtt állott meg Mádon.” Nem tudni, miért nem a „zsidó” proverbiumokhoz tette ezt ERDÉLYI, vagy legalábbis ott miért nem utalt erre a szövegre. (Egyébként, máig közismertsége és gyakorlatilag mindig a megfordított szekérre utalással magyarázás ellenére sem ismerjük e szólás valódi szövegtörténetét. Margalits csak Erdélyiből idézi.)

Majd fél évszázaddal később jelent meg a Margalits Ede szerkesztette összegező antológia: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* (1896),



amely mintegy 25.000 adatot tartalmaz, az egész magyar nyelvterületet figyelembe véve. Ez a több mint évszázaddal ezelőtti magyar proverbium-kincs viszonylag hű tükre. A szócikkek itt a vezérszavak ábécé-sorrendjében következnek. Ezek forrásadatait gyakran megjelölik. A „zsidó” címszó alatt majd 80 adat szerepel, és ezek közül szinte mindegyik megvolt az előbbi nyomtatott forrásokban. Ám szerepelnek új, nyilván nem csak a 19. század végétől előforduló proverbiumok is, mint pl. „a mádi zsidóra” vonatkozók.

Itt is megemlíthetjük, hogy e kötetben a „cigány” címszónál legalább 183 adat található, azaz több mint kétszer több.

Persze egy nép (nyelv) közmondásai idővel változnak, és ha általában növekednek is, ugyanakkor bizonyos proverbiumokat elfelejtenek, vagy ezek igencsak átalakulnak. Nem tudjuk megadni egy nép (nyelv) proverbiumainak optimális számát, akár még egy emberöltő keretében sem. Még nehezebb megmondani, hogy egy-egy téma mikor éri el optimális számát valamely proverbiumkincsben. A zsidót szerepeltető magyar proverbiumanyagból azt látjuk, hogy kezdetben kevés ilyen adatot jegyeztek fel. A 18. század végétől ismert a szólásmagyarázó történetekhez kapcsolható megoldás, amely különböző műfajokhoz is elvezet. A zsidóságnak a mindennapi életben előtérbe kerülése, „láthatóbbá válása” növeli meg „mindennapi” zsidóra vonatkozó proverbiumok számát. Úgy gondoljuk, ez a folyamat a 19. században csak elkezdődött és a 20. században csak folytatódott. Ezt azonban parömiológusaink eddig nem adatolták. Beszédes tény és mai képmutató társadalmunkra jellemző, hogy a legutóbbi magyar szólás- és közmondásgyűjtemény<sup>21</sup> összesen nyolc olyan proverbiumot ismer (igaz, változatok felsorolásával), amely a zsidóról szól. Mint eddig, most is megemlíthetjük, hogy ugyanezen könyvben a hasonló, „cigány”-proverbiumok száma 44. Ez az aránytalanság hihetetlen. És az sem vigasztaló, hogy a „zsák” is éppen 44 példában (sok változattal) szerepel a kötetben. Nem hiszem ugyanis, hogy a mai magyar szólások ötször gyakrabban beszélnének a zsákról, mint a zsidóról!

A téma tárgyalását nem befejezve, meg kell említenem, hogy érdemes lenne összevetni ezt a szólásanyagot a magyarországi zsidók közmondásainak szövegeivel. Ám e tárgykörből eddig igen kevés kiadvány jelent meg.<sup>22</sup> Úgy két évtizeddel ezelőtt hirtelen megugrott a magyar nyelvű zsidó viccek, anekdoták, sőt szólások publikálása. Ám éppen a legfrappánsabb szövegek esetében rendre kiderül, hogy ezeket nemzetközi kiadványokból egyszerűen lefordították.

Nem térhetek ki a „zsidó” parömiológia nemzetközi távlataira. Még azzal sem foglalkozom, milyen a „zsidó” képe más nemzetek folklórjában? Pedig – például lengyel vonatkozásban<sup>23</sup> – ezt könnyen meg lehetne tenni.

Újabban a „nemzeti” sztereotípiák kutatói gyakran idézik a szólásokban kikristályosodott véleményeket. E téren még olyan dolgot is említhetünk,

<sup>21</sup> SZEMERKÉNYI 2009.

<sup>22</sup> Gyakorlatilag csak NAGY 1930 (és újrakiadása: NAGY 1995).

<sup>23</sup> KRZYŻANOWSKI kiváló lengyel közmondás-antológiájában KRZYŻANOWSKI 1972. 977-991 nem kevesebb mint 266 szólást adhat, lehető teljes történeti hivatkozásokkal. Tanulságos, hogy ugyanebben a gyűjteményben a „cigány” csak 77 szólásban szerepel. KRZYŻANOWSKI 1969. 343-347.

ahol a szerző utal a proverbiális magyar „zsidóra” is<sup>24</sup>. E témakör is azonban már más távlatokba lenne illeszthető.

Köztudott, hogy az „etnikus, vallási stb. sztereotípiák milyen régóta megtalálhatók, gyakorlatilag minden kultúrában. Az ilyen szövegek proverbium-szerűek, gyakran felsorolás-szerkezetűek, később megtalálhatók a proverbium-kiadványokban – ám eredetileg ettől elkülönítve érdemes vizsgálni őket.

Nálunk Bél Mátyástól Csaplovics Jánosig jól lehet nyomon követni az ilyen (egymástól is átvett) megállapításokat. Csaplovics nevezetes (előbb német, majd magyar szövegezésében) „Ethnographiai Apróságok” címmel tett közzé 1822-ben 17 összevetést. Nyilván a közvéleményből is merített, ám gyakran a maga ötleteit hozza elő.

Jellemző már az első ilyen megállapítás-sorozat is. 2”A’ M a g y a r á d kenyeret, húst, bort ; az O r o s z és O l á h s ó t ; (a’ Marmarosi só bányákból) ; a’ R á c z szalonát ; (mert Tót-Országból legtöbb hízott sertés jön)<sup>25</sup> ; A’ S v á b Krumplival kedveskedik ; az O l a s z Riskásával ; a’ T ó t tejjel, túróval , és Konyha edényekkel ; a’ C z i g á ny pedig a’ nemzeti ebédnél musikát csinál. (A’ Z s i d ó messziről néz ; s’ pénzt keres.)”<sup>26</sup> A többi megállapítás sem különb ötletelés. A zsidó alig eszik – „majd nem csak veres hagymával és merő levegővel” él – „szájával és lábával” dolgozik (azaz nincs igaereje) – „elkövet pénzért mindent, de személyének minden lehető kéméllésével.” – szekerébe „két rosz, vén dög sánta lovat” fog be – veszekedéskor a zsidó elszalad (gyáva). Már a korabeli recensens is kifogásolta, hogy e módon az „Ethnographiából – mely Mathessissel kezdődik – tsináljon utoljára Poesist”<sup>27</sup>

Tanulságos, hogy noha Dugonicsnak nyilván volt érzéke ilyen sommás ítélezés iránt, ilyen szövegeket nem adott ki közmondásgyűjteményében. Szirmai Antal *Hungaria in parabolis...* c. nevezetes könyve (1804, némileg bővítve 1807) kitűnő alkalmat adott volna erre, sőt a könyv említi is a különböző népeket a magyar történelemben – azonban ő sem közöl ilyen szövegeket.<sup>28</sup>

Már szinte felesleges azt leszögezni, hogy mindig meg kell nézni a forrásadatokat és csak azután lehet ezeket kommentálni. Mind „pozitív”, mind „negatív” eredményeink ismét csak ezt igazolják. És nem gondolhatjuk, *Credat Iudaeus Apella* ahogy már Kis Viczay könyvéből idéztük, és ahogy ennek eredetije, Horatius (5, 100) mondta.

<sup>24</sup> Lásd a nyelvész BAÑCZEROWSKI tanulmányát. BAÑCZEROWSKI 2007.

<sup>25</sup> Ez a korban teljesen érthető mondat annyit tesz: az ország déli részén nevelik a legtöbb sertést. És a „tót” szó például a vendeket – és nem a felvidéki szlovákokat – jelöli.

<sup>26</sup> CSAPLOVICS 1990. 80–82.

<sup>27</sup> DOHOVITS 1824.

<sup>28</sup> A mostani kiadás (SZIRMAI 2008) sem tárgyalja ezt részletesen.

IRODALOM

BAŃCZEROWSKI Janusz

- 2007 Nemzeti sztereotípiák a magyar és lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban. *Magyar Nyelvőr* 131:1. 76–87.

BARANYAI DECSI János

- 1978 *Adagiorum*. (A hasonmás szövegét gondozta: MOLNÁR József) Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium 5. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

BARNA Gábor – STEMLER Ágnes – VOIGT Vilmos (szerkesztette/redigiert von)

- 2004 „*Igniculi sapientiae*”. *János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Libri de libris*. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, Budapest.

BARÓTI SZABÓ Dávid

- 1803 *A' Nagyság' virági szedte...* Özvegy Weinmüllerné, Komárom.

BOD (Petri)

- 1995 *Pápai Páriz Ferenc Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*. (Hasonmás kiadás.) Universitas Könyvkiadó, Budapest.

CSAPLOVICS János

- 1990 *Ethnographiai értekezés Magyar országról*. (Az eredeti közlés: *Tudományos Gyűjtemény* III (1822) 37–65, IV (1822) 3–50, VI (1822) 79–87, VII (1822) 45–51. – hasonmás kiadás.): Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest.

DOHOVICS Bazil

- 1824 *Ethnographiára, mint Tudományra szolgálható Észrevételek. Tudományos Gyűjtemény IX: 3–4.*

DUGONICS András

- 2009 *Magyar Példa Beszédek és Jelesmondások. Öszveszedte, és meg világosította Dugonics András királyi oktató. I–II.* (Hasonmás kiadás.) Bába Kiadó, Szeged.

ERDÉLYI János

- 1851 *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest.

FLESCH Ármin

- 1908 *A zsidó a magyar közmondásban. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. XXV. 176–194.*

KIS VICZAY (Petri)

- 1713 *Selectiora Adagia Latino-Hungarica In Gratiam & Usus scholasticae juventutis collecta. Typis civitatis, Bartpha.*

KOVÁCS Ágnes – BENEDEK Katalin

- 1990 *A rátótiadák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai. (AaTh 1200–1349).* Magyar Népmesekatalógus 6. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

KOVÁCS Pálnak

- 2008 *Magyar példa, és köz mondási. Raritates Jaurienses 1.* (Hasonmás kiadás.) Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr.

KRZYŻANOWSKI, Julian

- 1969–1978 *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. I–IV. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

MARGALITS Ede

- 1993 *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. (Hasonmás kiadás) Akadémiai Kiadó, Budapest.

NAGY Imre

- 1930 *Zsidó közmondások jiddis és magyar nyelven*. Budapest: Az Ojság kiadása. (Új kiadása 1995. Cserépfalvi, Budapest.)

O. NAGY Gábor

- 1977 *A magyar frazeológiai kutatások története*. Nyelvtudományi Értekezések 95. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SCHEIBER Sándor

- 1982 „zsidók” címszó. In: Ortutay Gyula (főszerkesztő): *Magyar Néprajzi Lexikon* V. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 632–633.

SZEMERKÉNYI Ágnes

- 2009 *Szólások és közmondások*. Budapest, Osiris Kiadó.

SZIRMAY Antal

- 1804 *Hungaria in Parabolis*. Typis Regiae Universitatis Hungaricae, Buda (2. kiadás: 1807. Ugyanott.)  
2008 *Magyarország szóképekben. Hungaria in parabolis*. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Csörsz RUMEN István. Kriterion, Kolozsvár.

TOLNAI Vilmos

- 1910 *A szólásokról*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 12. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

UJVÁRY Zoltán

- 2009 *Dugonics András példabeszédei. Mondák, anekdoták, szokások*. Magyar Néprajzi Könyvtár. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.

UTHER, Hans-Jörg

- 2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. FF Communications 284–286. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.

VOIGT Vilmos

- 2011 *A zsidóeskü körül. Múlt és jövő* Új folyam XXII, 2. 55–60.

VILMOS VOIGT

## JEWS IN HUNGARIAN PROVERBS

After only some of previous papers or references (Flesch 1908, Újváry 2009), devoted to the topic, this essay is the first one registering the Hungarian proverbs, proverbial phrases and sayings in which the Jew is mentioned. The published collections by Baranyai Decsi (1598), Kis Viczay (1713), Baróti Szabó (1803), Kovács (1794) and Dugonics (1820) are examined. As for the summarizing proverb anthologies in Hungary Erdélyi (1851), Margalits (1896) and Szemerkenyi (2009) were used. The number of such proverbs in the Hungarian proverb lore is relatively few, and only by the first half of the 19th century their number is increasing. Texts from the late 18th and 19th centuries often mention anecdotes, ethnic slurs etc. connected with the Jews. Among them some anti-semitic remarks can be found too. However, in similar collections there is no trace of antisemitism, or even the Jew was not mentioned at all. In the recent Hungarian proverb anthologies the number of „Jewish” proverbs is very little – as a sign of hypocrisy. In my paper, when it was possible, Hungarian proverbs concerning the Jews were contrasted with those concerning the Gypsies. Gypsy proverb lore in Hungary is more prolific. The paper does not deal with the general problem of ethnic stereotypes. However, one source, from the 19th century, Csaplovits (1822) was quoted.